

Падането на сръбското и на българското царство: юначество и мъченичество

Евгения Иванова

Епосът на всички балкански народи е препълнен с подвизи на юнаци и хайдутути, които в 99% от случаите побеждават цивилизационния „враг“. В победите на епическите герои обаче липсва „историчността“, създаваща основания за клишето, че Балканите произвеждали повече история, отколкото могат да понесат... Затова най-големият (и най-общ) балкански герой Крали Марко е именно епически герой, въпреки историческото му битие като владетел на Прилеп и османски васал. Същото се отнася и за хайдутите, клефтите, ускоците и пр. разновидности епически „народни закрилници“, въпреки историческото им битие на обикновени разбойници... Във всеки случай, епическите герои нямат особен принос в „многого история“.

„Многого история“ е свързана, така или иначе, с държавността, най-често персонифицирана в образа на владетеля. И тъй като преобладаващото число от „историческите“ наративи в балканския фолклор пресъздават османското нашествие и гибелта на средновековните царства, кралства и княжества, се оказва, че интерпретират държавността като паднала, а владетеля - като последен.

Тази обща особеност на балканския исторически фолклор рефлектира по различен начин в конструирането на националните митологии. Травматичният исторически спомен за падналата държавност и последния владетел не изгражда непременно катастрофично национално съзнание. Ако епическият образ на Крали Марко еднакво удовлетворява потребността от героичност у балканските народи, „историческият“ образ на „последния владетел“ се вписва по различен начин в националната идентификация на всеки от тях.

Избрах да сравня наративите за падането на сръбската и на българската държавност – доколкото в тях могат да се търсят някакви подобия.¹ Първоначалната логика предполага те да бъдат намерени в интерпретацията на гибелта – на царството и на владетеля – както и в следсмъртното им битие.

---

¹ В сръбския и в българския случай най-категорично би могло да се говори за паднала държавност. Другите „падания“ в историята на нашествието са от друг смислов ред: падането на Константинопол е изпълнено повече с цивилизационен, отколкото с държавен смисъл, а в падането на разните албански феодални имения е трудно да се търси някаква загуба на държавността.

Гибелта и на двамата владетели е украсена с чудесни атрибути: апокалиптични видения и предсказания, носене на отрязаната глава, избликуване на извори от стъпките им. В осмислянето на гибелта им обаче има една основна семантична разлика: сръбският княз Лазар Хребелянович избира небесното царство и „заживява“ между светците и мъчениците. Българският цар Иван Шишман не прави никакъв избор – той остава просто жертва...

Този избор/липса на избор предопределя последващите развития на култа към двамата владетели.

Лазар е канонизиран от сръбската църква почти веднага след смъртта си, а мощите му, съпровождащи като че ли сръбската национална съдба във всичките ѝ странствания, са символ на страданието и светостта на сръбството. Гробът/гробовете на Лазар са централният топос в сръбското национално пространство.

Шишман не е канонизиран, а мястото на гроба му е неизвестно. Фолклорните наративи обаче запълват липсите – те разполагат гроба/гробовете на Шишман по немалка част от българската територия, главно – в Софийско.

Свещецът-мъченик Лазар завещава на народа си: „По-добре героична смърт, нежели да живеем в срам.“ (по Михальчич 1989, Лазар...:138–139)

Завет на Шишман към неговия народ липсва.

От XIV век насетне мъченикът Лазар и травмата „Косово“ се враждат неизличително в сръбската национална идентификация.

Българите не избират „падането на царството“ и „последния владетел“ за свой идентификационен код.

Датата на Косовската битка (15/28 юни 1389), измислена отпосле като Видовдан, разделя на две сръбското историческо време. Наричат я „вододел на сръбската история“. (Викърс 2000:123)

Българската история като че ли няма вододел...

По-нататък в този текст ще проследя реалното (по извори) и митичното (по наративи) битие на историческите персонажи княз Лазар и царете Иван Шишман и Иван-Страцимир – като герои и като жертви. В същата схема герой/жертва ще включа и епическото битие на фолклорните персонажи Милош (К)Обилич, цар Ясен и войводата Гедиян.

Основният акцент в текста ще бъде поставен върху героичната идентификация на персонажите в една или друга епическа/историческа ситуация.

Всъщност не толкова ситуационното разполагане на образите, колкото жанрът на различните наративи – култови текстове, „истории“, предания, песни – до голяма степен определя и техните различни перспективи: героични или травматични.

Времева рамка, в която ще бъде поставен текстът, е фиксирана, разбира се, върху самите исторически събития от 80-те години на XIV в., но самото съчиняване на наративите (повечето от тях) през втората половина на XVIII и особено през XIX в. отпраща същинския анализ към по-късно време. Всъщност, именно през Века на нациите действително-

то историческо събитие се превръща в митологема, за да се вгради (или да не се вгради) в националното съзнание като идентификационен код. Именно през Века на нациите „захласнатите родолюбци“² – и в Сърбия, и в България – „изобретяват“ мита „Косово“ и мита „Шишман“. „Изобретяват“ ги в синхрон с епическата традиция или с култовите текстове (само в случая „Лазар“), но надграждат върху тях „историческа“ конструкция. „Изобретяват“ ги в различна перспектива – в зависимост от качеството на липсата, която трябва да бъде компенсирана.

„Захласнатите родолюбци“ от **българския XIX век** компенсират липсата на съпротива у „последния владетел“ – без да черпят от това солидни основания за национална идентификация. Българският „последен владетел“ – макар вече кодифициран като съпротивляващ се – остава жертва: той намира смъртта си, бягайки... Макар украсена с чудесни атрибути, смъртта на българския цар остава в границите на реалното. Поражението на българската държавност не се превръща в символ. И царят не остава никакъв завет.

„Захласнатите родолюбци“ от **сръбския XIX век** превръщат действителното поражение в символна победа, а една не дотам значителна битка – в национален мит. Оттук нататък сръбската национална идентификация ще бъде завинаги свързана с травмата „Косово“, а сръбското национално самочувствие ще се запазва от – преди всичко – травматични източници. Заветът на мъченика Лазар – „По-добре героична смърт, нежели да живеем в срам“ – ще изостря сетивата на „сръбството“ и към най-нищожната – реална или въображаема – причина за сръбски национален срам...

Сравнителният анализ – основната цел на този текст – между митотворческите интерпретации на травмата „Косово“ и случая „Шишман“, чиято времева рамка остава отворена към съвременността, ще открие качествените разлики в националния идентификационен код на сърбите и на българите. Различната митологическа перспектива – в травмата „Косово“ и в случая „Шишман“ – би могла да се интерпретира и като ключ за разбирането на различните типове колективно или индивидуално поведение на представители на двете нации.

I. Персонажи

1. Княз Лазар Хребелянович

Вписването на историческия персонаж Лазар в образа на юнак от Косовската битка е до голяма степен съмнително – доколкото преобладаващото количество наративи го очертават по-скоро като жертва и мъченик. Юначеството е атрибут повече на фолклорните персонажи (Юг Богдан и деветимата Юговичи, Иван Косанчич и Милан Топлица и –

---

² Изразът принадлежи на Йордан Иванов. (Иванов 1959:105)

разбира се – Милош (К)Обилич), отколкото на историческия княз. Все пак, в някои текстове (в различна степен) поведението на Лазар в битката би могло да се интерпретира и като героично. Ще проследя как това се случва в различните жанрове.

Изворите (особено западните) не са особено словоохотливи за юначеството на християнския предводител. В някои от тях той дори е безименен или – изместен от Твъртко, „крал на Босна и Рашка“. Малкото извори, представящи княза като юнак, имат краткотрайно и твърде ограничено влияние. Лазар става известен предимно чрез смъртта си. (Mihaljcic 1989:65, 69)

Единствен кастилецът Гонзалес де Клавио (според Емерт – от първите десетилетия на XV в.) съобщава, че не друг, а самият Лазар е убил Мурад по време на битката. После Баязид лично отмъстил за баща си, като отрязал главата на невернишкия предводител.³ (Mihaljcic 1989:68) Това „заместване“ на все още никому неизвестния, все още неизобретен юнак – убиец на султана – със самия княз не среща последователи, макар да е твърде привлекателно от гледна точка на епическата традиция. Напротив – извори, култови текстове, „истории“ и фолклор са поразително единодушни в твърдението си, че Мурад е убит от другиго. Така, князът е лишен от ореола на „обикновен“, епичен юнак. Защото му е „запазен“ друг ореол.

Още в Пролошкото „Житие на Свети княз Лазар“, смятано за най-ранно от култовите текстове, победата е диференцирана на земна и небесна. Чрез смъртта си Лазар се издига до мъченик и така спечелва духовна победа. А стадото му, което е призван да брани „от нечестивите и свирепи зверове“, се предава в ръцете на Бога... (Srednjevekovni...:21–22)

В „Слово за Свети княз Лазар“ от патриарх Данило – съчинението, допринесло най-много за култа към мъченика - диференцирането между земното и небесното царство е категорично. Именно тук прозвучава за първи път „заветът“ на Лазар: „По-добре героична смърт, нежели да живеем в срам.“ (Михальчич 1989, Лазар...:256) Именно патриархът задава модела на поражението като духовна победа и на мъченичеството като героизъм, който ще бъде следван с различна степен на пристрастеност в продължение на шест века.

Единственият текст, запазен в оригинал от началото на XV в. – „Похвала за Свети княз Лазар“ от монахиня Ефимия (в светския живот – жена на деспот Углеша) – си позволява известни „отклонения“ от небесната победа в посока към земната. Бившата деспотица Елена говори за „мъжественото сърце“ на княза, за неговата „смелост пред господ“, с която излязъл срещу „змея и противника на божествената църк-

---

³ Михальчич смята, че Клавио черпи информацията си от османски източници, за които е по-престижно Мурад да е бил убит от самия предводител на християнските войски. (Mihaljcic 1989:68)

ва. И така двете си желания постигна: и змея уби⁴, и мъченически венец прие от бога.“ (Srednjevekovni...:9)

С изключение на това „колебание“ между мъченичеството и юначеството у монахиня Ефимия, авторите на култовите текстове отдават предпочитанията си на небесната победа, игнорирайки земната.

Доста по-различно се отнасят към този проблем авторите на „истории“.

Най-ранният от тях – Константин Михайлович от Островица – е като че ли по-близък до житията и похвалните слова: неговият Лазар трудно би се вписал в героизма на епическата традиция. Той е по-скоро фаталистично примирен християнин, отколкото смел военачалник. (Михалчић 1989, Лазар...:268)

Твърде съмнително би било предположението, че Константин, пленен като дете при Ново бърдо и произведен в еничар, е познавал култовите текстове. Неговото отношение към Лазар е по-вероятно повлияно от османските наративи, където вражеския военачалник съвсем не е описан като юнак. Юнакът в тях е убиецът на султана Милош Кобилич.

Отношението на дубровнишкия автор Цриевич-Туберон (първата четвърт на XVI в.) е различно. В съчинението си „Коментари за моето време“ той описва Лазар („кралю на дарданците“) – като „сръчен боец“, който – начело на своите конници – смело напада турците и се бори през целия кръвав ден – докато пада от коня. „Полетя през техните (на бойците си – Е. И.) редове, като се стараеше да ги върне към боя, но никой от страх нищо не чуваше.“

Туберон съчинява собствена версия на речта на Лазар пред войските: това вече не е обещанието за „небесното царство“ от словото на Данило, а призив към съвсем земна победа. (по Пантић 1978:9)

Следвайки Туберон (а не общия им източник – италианския преводач на Дука, който описва Лазар пасивен и боязлив – по Пантић 1978:9), Мавро Орбини го представя като решителен военачалник. Тук речта на княза е също призив към юнашки подвизи – в епическата традиция. А разсъжденията му за смъртта са по-скоро отглас от рицарската поезия, отколкото от култовите текстове. (Орбин 1968:100-101)

Същата традиция, макар по-близо до култовите текстове, следва и анонимният автор на „Сказание за боя на Косово“ (московски препис от 1715):

„Лазар яхна коня си и меча си извади, и цялата си войска прекръсти и нареди: „Сега удрайте, мои храбри *сръбски* (к.м. – Е. И.) витязи, да не щадим кръвта си, да не жалим смъртното си тяло, да откупим живота си със смърт, да покажем юначеството си на Косово поле – за православната християнска вяра, за божията църква и отечеството ни.“ (по Пантић 1978:44)

---

⁴ В похвалата на Ефимия „змеят“ би трябвало да се третира по-скоро алегорично – като синовете на Измаил изобщо, а не – като султан Мурад конкретно.

Още по-„юначен“ е князът в Троношкия родослов от края на XVIII в., където три пъти връща разбягалата се войска, „силно се бори“ и губи три коня поред преди да бъде хванат. (Павловић и Маринковић 1959:322–323)

„Историите“ очертават твърде интересно развитие на темата за героизма на християнския военачалник. Дубровнишките автори, повлияни от рицарската поезия и/или от проникващите и по адриатическото крайбрежие идеи на хуманизма, описват Лазар като славен боец.

Анонимният автор на „Сказанието“ (вероятно монах в православен манастир) като че ли изглежда по-пристрастен към духовната победа, взаимствана от култовите съчинения. И при него обаче „земният героизъм“ се появява отчетливо. Както и етнонимът „сръбски“.

А в „Троношкия родослов“ – най-късният от всички „истории“, непосредствен предшественик на въстанията от XIX век – героизмът, естествено, е „реабилитиран“...

Би трябвало да очакваме, че – за да се спази епическата традиция – песенните наративи ще съдържат най-много юначество. Това, безспорно, е така, но негов носител не е персонажът на Лазар. „Обикновено“ юначество Лазар проявява само на едно място – в песента „Косовския бой“ (десетрична) от сборката на Вук Караджич.

Подвизите на косовските (и не-косовски) юнаци са подредени във възходяща градация:

Юг Богдан и деветте Юговичи (фолклорни персонажи) – всеки с войска по 9 000, а старият Юг с 12 000 – убиват седем паши.

Тримата Мърнячевичи (Вукашин и Углеша – исторически персонажи, но отдавна загинали при Марица, и брат им – войводата Гойко – фолклорен персонаж) – всеки с войска по 30 хиляди – убиват осем паши.

Херцог Степан (исторически персонаж, владетел на Херцеговина, най-верен васал на султана, неучаствал в битката) – с войска 60 хиляди – убива девет паши.

И накрая: княз Лазар – с войска 77 хиляди – замалко да погуби всички турци, „ако не беше Вук Бранкович, който го издаде и погина Лазар с цялата войска“. (Српске.../kosovskiboj.htm)

Във всички останали фолклорни наративи централният герой е Милош, а на Лазар е отредено „небесното царство“. Оказва се (на пръв поглед – парадоксално), че най-късните песни се доближават в най-голяма степен до най-ранните култови текстове...

Сръбската държавност, впрочем, съвсем не завършва с Косовската битка. Тя продължава още цели 70 години, през които Сърбия е управлявана от сина на Лазар – Стефан (1389–1427), от внука му Георги Бранкович (1427–1457) и неговите наследници (1457–1459), които я предават безславно на Мехмед Завоевателя. В митологичните интерпретации обаче историята „свършва“ през 1389 на Косово. Оттам насетне сръбските владетели са васали – било османски, било унгарски. И не „умират в битка“, а заживяват „в срам“...

2. Милош (К)Обилич

Главният косовски юнак отсъства от изворите, от култовите текстове и от ранните сръбски летописи. (Михалъчић 1989, Јунаци...:16)

Затова пък фолклорните наративи са преизпълнени с него. Той се явява като: „Милош Кобилич“, „Милош Кобиличи“, „Милош Обилич“, „Милош добър юнак“, „Милош байрактар от Призрен“, „Милош Чобане – църна бугарина“, „Милош войвода“, „Милош Србляка“, „Милош Оргянин“, „Кобилич войвода“ и т.н. (Димитрова и Янакиев:468)

В очите на съвременните наблюдатели, убиването на султана е най-важната вест за битката на Косово поле, която затъмнява дори интереса към това на чия страна е победата. Конкретният му убиец обаче задълго остава безименен.

В писмо-честитка до босненския крал Твъртко от 20 октомври 1389 авторът Колучо Салутати, преставител на флорентинския сенат, говори за дванадесетте герои, убили Мурад „...като пробихи неприятелските орди и камилите, наоколо завързани, като си отворили път с меч, до мурадовата шатра допряха. Сред останалите беше и онзи, който имаше силата да му забие мече в гърлото и скута и така юнашки да го поразил.“

За групово нападение пише и Бертрам Минанели (род. 1370, в „Спомени от Изтока“). (Михалъчић 1989, Јунаци...:11)

Един анонимен каталански автор (преди 1402) уточнява народността и дори ръста на юнаците: били маджари, много едри. Мурад бил убит от маджарски рицар, дал клетва да се бие лично с него.

Първият сръбски автор, който споменава „благородния воин, нападнал ужасния тиранин“ (но без име), е Константин Философ в „Житие на Стефан Лазаревич“. В един доста по-късен (предполага се – най-рано от 1567) препис на „Житието“, издаден от Богишич, името „Милош Обилич“ е отбелязано в полето на ръкописа. (Mihaljcic 1989:88–89, 147, 161)

Йоан Дука (втората половина на XV в.) също не споменава име. В неговата хроника става дума за „някой младеж от редовете на сърбите, храбър и лукав, както никой тамошен“, който „напусна редовете на християните и дотича, като на прибежки, посред турските орди.“ След като убил султана, неизвестният трибал се бил и с обкръжението му.

Италианският преводач на Дука (края на XV-началото на XVI в.) обаче добавя към оригинала „Милош Кобиличио, капитан при Лазар – толкова храбър и сръчен човек, че не може да му се намери равен нийде по света.“ (Косовска... 1987:81–82)

И така: повече от столетие (докъм края на XV в.) името на косовския юнак – в западните, византийските, руските и домашните извори – е неизвестно. В някои случаи, както видяхме, като не-сръбска се сочи и народността му.

Името на Милош се явява за първи път – колкото и това да изглежда парадоксално на пръв поглед – в османските източници.

Най-ранните сред тях също не споменават име. Така, Урудж (средата на XV в.) описва юнака само като „един проклет неверник... който беше, като че ли, от най-силните невернишки бегове...“ (Олеснишки 1934:65)

Пръв съобщава име Ашък-паша заде (1484): Билиш Кобила. (Олеснишки 1934:77) Раде Михальчич допуска в него игра на думи – „Билиш Куб-ила“ означавало „онзи, който знае как да нанесе удар“. (Mihaljčić 1989:88)

Мехмед Нешри, в „Огледало на света“ (1493), сюжетно следвайки Ашък-паша Заде, говори вече за „Милош Кобила“: „Много смел и юначен бил проклетникът.“ (Нешри 1984:118)

Напълно споделям тезата на Миодраг Попович, която не съм срещала никъде другаде, че образът на Милош като убиец на султана влиза през XV век в домашните и други извори през османската традиция. По-вероятно е – смята Попович – Милош да е бил измислен от турското предание, на което бил необходим като коварен убиец. Сърбите само го доукрасили с благороднически атрибути. (Popović 1998:122–123)

Вероятно от османските наративи взел името на юнака Халкокондил (втората половина на XV в.): „...някакъв благороден трибал – пише в неговата хроника – се отлъчи... да извърши юнашкото дело.. Този човек се казвал Милоин.“ И малко по-нататък: „*Турците казват* (к.м. – Е. И.), че е Мурад погинал от ръката на един сърбин, чак след като удържал победа.“ (Косовска... 1987:82)

Със сигурност от османските хроники взема името и Константин Михайлович от Островица (началото на XVI в.) При него то е ту „Милош Кобилич“, ту „Милош Кобила“. (Михальчић 1989, Лазар...:267–268)

В една домашна хроника от приблизително същото време се казва: „В годината 6897 Князът поведе битка с Мурад на Косово през месец юни, 15 ден, и Милош уби Мурад и сам той погина с честита смърт в ръцете на турците.“ (по Mihaljčić 1989:88)

Авторите от XVI век насетне вече не се задоволяват само да отбележат подвига на юначния сърбин. Те разказват все повече подробности за него, „изобретяват“ родословието му (включващо както човешки, така и митични същества), родното му място (от колиба до замък), герба му дори, описват и другите му – съвсем епични, впрочем – подвизи. Дубровничаните са първи:

Феликс Петанчич (1501–1502) описва „...един илирийски княз, благороден и предан, на име Милон Кабле.“ (по Пантић 1978:6)

Шимун Климантович (1508) пък – единствен – „поделя“ юначеството между „Милош Кобилич и княз Лазар“, които „тогава (при него годината е 1390 – Е. И.) убиха турския султан.“ (по Mihaljčić 1989:88)

Според Бенедикт Курипешич (1530), Милош е „стар, заслужил вятяз“, но не стои на масата, а прислужва на другите юнаци. (Реджеп 1990:86)

За разлика от Петанчич и Климантович, Курипешич не пише „история“, а разказва предание. На предания се позовава и Стефан Герлах, през 1578, когато пише за някакъв замък край Пирот, притежание на „Милош Коболи, който уби турския султан Мурад. Вижда се, че е било важно място в *България* (к.м. – Е. И.) и там са живели князе.“ (Герлах 1976:266)

Жан Палерн Форезиен (края на XVI в.) пък препраща родословието му към Византия, като го именува „Мило Комненус“. (Mihaljčić 1989:91)

Разбира се, отново най-пространен е Орбини (1601), който остава норма в митотворчеството – чак до сборките на Вук Караджич от XIX век. Според него, Милош Кобилич е роден в Нови пазар, отгледан е от Лазар и оженен за дъщеря му Вукосава. Орбини подробно разказва за свадата между нея и сестра ѝ Мара (жената на Вук Бранкович) и за двубоя между двамата зетьове, станал причина Милош да бъде набеден в предателство.

Още по-детайлен е разказът за убиването на Мурад: Орбини дори спори с Халкокондил, който не приемал за вероятно еничарите да пуснат Милош в шатъра с копие. Копието, обърнато назад (славянски обичай – твърди Орбини), било само знак, че Милош е беглец от своите, а не – оръдие на убийството, извършено всъщност с нож. Дегизиран така с обърнатото копие, юнакът се преправил на предател, паднал ничком да целува краката на султана (което пък било турски обичай), извадил ножа и го намущал в корема. След това загинал. (Орбин 1968:96–98)

Все през същия XVII в. още един дубровничанин – Павао Ритер Витезович (1652–1713) „дарява“ Милош с родословие (произхождал от рода Обреновичи) и с герб, съставен от три кобилешки глави, изрисувани с бяло върху червен фон. (Михальчић 1989, Јунаци...:27)

Андрия Качич-Миошич (1704–1760) в своя „Разговор“ също (следвайки Орбини) извежда потеклото на Милош от Нови пазар, но добавя, че „родила го херцеговска майка“. (Касић 1947:36)

В родния регион на Вук Караджич – Поцерина – пък разказват, че Милош произхождал оттам... (Mihaljčić 1989:92)

Друго предание търси произхода му близо до столицата на Лазар – Крушевац – в село Кобила. Баща му бил прост коняр, но княгиня Милица го взела и го отгледала в двореца. (Лома 2002:249)

Макар и рядко, Милош се появява и като царски син, но – кърмен „от кобила в Шар планина и затова бил велик юнак.“ (Михальчић 1989, Јунаци...:286)

В по-късните десетсрични песни (когато вече е Обилич) кобилата „отпада“, а Милош е закърмен от вила-самовила, намерила го изоставен наред гората. Славният цар Стефан (или Лазар) взема детето в Призрен и го кръщава в църква. (Mihaljčić 1989:99, 101)

В песента „Милош Обилич, змейски син“ майка му е Яня⁵ овчарката „от Сърбия, от Херцеговина“, а баща му е змей. (Mihaljčić 1989:99)

Милош (също като Крали Марко, с когото понякога се оказват братя) има кон със свръхестествени качества. Конят се казва Ждралин (щъркел), но лети като орел. Милош има още: вълча кожа, вита сабя, сандък

---

⁵ Михальчић смята, че Яня – важна част от „широкият митичен родослов на Милош“ – е реликт от „Огнената Яня“ – жената на слънцето. (Михальчић 1989, Јунаци...:47)

с магическо действие, подарен му от вилата Ангелия, скъпоценен камък, който осветява нощта като ден, железни двори и зелена ливада със зелено езеро, в което плават пауни. (Mihaljčić 1989:100–102, Михальчић 1989, Јунаци...:48–51)

Всички тези атрибути от арсенала на епическата поезия (чудесно рождение, баща-змей, кобила/вила-кърмилница, магически или необичайни предмети, сред които особено силно впечатление прави езерото с пауните – очевидно пряка заемка от рицарските сюжети) очертават Милош като класически юнак, съвсем близък до Крали Марко, например.

В образа на Милош обаче (макар много слабо) личи и християнски пласт, което пък го сближава с Лазар.⁶

Съвсем като Лазар, Милош построил обител („задужбина“)⁷ в безводната Шарган планина. В двора изградил сребърни корита и златни чешми, а три скъпоценни камъка светели на овцете, за да могат „да пият през нощта, както през деня“.

Милош построил и манастира Туман.

Друг път, когато бил на лов, ранил смъртно монаха-отшелник Зосима, когото взел за сърна. Понечил да го прибере вкъщи и да го лекува, но монахът поръчал да го остави на място да умре. Именно на това място Милош издигнал обител за покаяние. Но в същото време дошла повеля от Лазар: „Остави това, ела на Косово!“ Така манастирът останал недоизграден. (Михальчић 1989, Јунаци...:61–62)

Внушението на това предание индиректно експонира Милош като по-праведен от Лазар, който прекъснал богоугодното му занимание със заповед да се яви на бойното поле...

Докато Бог наказвал Марко, задето не зачитал едно или друго морално предписание, Свети Илия (именно той се явил и на Лазар, за да му предложи прословутия избор между земното и небесното царство) помагал на Милош да „коли и жъне турската войска“. (Михальчић 1989, Јунаци...:286) При появата си пред Лазар светецът носел послание, а пред Милош – байрак...

Милош и Лазар са сближени и от механизмите на социалната йерархизация. За разлика от Марко (и от Шишман), който е кралевич по рождение, Лазар затвърждава владетелските си прерогативи чрез брак с царска роднина. Милош пък се издига в социалната иерархия, като се жени за княжевата дъщеря. В немалко наративи Лазар е отгледан в двореца

---

⁶ Християнски мотиви, разбира се, има и в наративите за Крали Марко (вж. напр. „Крали Марко изгубва силата си“ – БНТ, 1 1961:413–431), но те в повечето случаи са свързани с божие наказание над самонадеяния юнак, докато Милош е интерпретиран като заслужаващ и получаващ божествената подкрепа.

⁷ Подобна обител описва Евлия Челеби: „Сърбите са нарекли на името на проклетника Милош, който уби падишаха, един манастир в планината, където има кандила, обкичени със скъпоценности и кадилници пълни с амбра. Имотите на този манастир са много големи и богати. А тюрбето на падишаха няма нито имот, нито тюрбедар.“ (по Михальчић 1989, Јунаци...:62)

на Душан, Милош – също. В някои случаи (вариантите, когато е отгледан от Лазар) йерархизацията е в последователни степени.

По отношение на произхода, образът на Милош е поливариантен, затова – и надарен с най-много чудесни атрибути. Бедното дете, което се превръща в царски син (в по-„лошия“ случай – в главен военачалник или в княжески зет) е типичен конструкт на епическата традиция.

Изцяло епически ли е образът на Милош, или имаме основания да го смятаме за действителен? – е въпросът, на който дори най-смелите и критично мислещи сръбски учени избягват да отговорят. (вж. напр. прекрасната книга на Раде Михальчич „Юнаците от косовската легенда“ – Михальчич 1989, Юнаци... – и цитираната там литература)

Дори изключително сериозен изследовател като Михайло Динич търси потвърждения за действителното битие на Милош. Той изнамира в дубровнишките архиви от 1433 един Милош Станишич Кобилич и решава, че това е наследникът на косовския юнак. Динич допуска още, че името Кобилич/Копилич е прякор, произлязъл от селата Горни и Долни Копилич, регистрирани в земите на Бранкович през 1455. В османските регистри от 1761 и 1769 село Копиличи или Кобиличи продължава да съществува в района на Дреница. „Копил“ се явява и като лично име. Михальчич цитира писмо от 1417 до някой си Прибисав Копилович. В Дечанския хрисовул пък са записани „Ратко Боянович и брат му Копил“. Върху такава доста несигурна изворова база Михальчич изгражда теорията си, че Милош произлиза от този смесен, населен със сърби и албанци регион. Следващата стъпка е заключението, че Милош е „динарски тип: сърбизиран балканец“. (Mihaljcic 1989:93, 96, Михальчич 1989, Юнаци...:38)

Едно изследване на Драгутин Костич върху имената в документите от манастирите Жича, Хилендар, Банска и Дечани установява, че името Милош липсва през втората половина на XII в. Появява се рядко до началото на XVI в., когато става доминиращо. В документите от Дечани от това време името Милош носят 177 ктитори. Разпространено е също в Метохия и Дреница, но – неизвестно в други райони.

Костич смята, че тази внезапна популярност на името точно по това време и точно на това място се дължи на болярина Милош Войнович, управлявал Метохия и Дреница през XIII в. Макар действителна личност, Войнович е обграден с легендарен ореол: за него също се пеят песни. Явява се ту като овчар с божествено тяло и мъдрост, ту като атлет, който скача по три копия на дължина и по четири на височина (също като Милош Кобилич). От устата му се сипе жив огън, а от носа му се вие син пламък. (Mihaljcic 1989:93, Михальчич 1989, Юнаци...:27, 48–49)

Предположенията на Костич се доказват косвено от една легенда, според която Милош Кобилич е роден от неизвестна селянка в двора на Милош Войнович. (Батаковић 1991:128)

Въпреки изключително интересната си хипотеза за „настаняването“ на Милош Кобилич в образа на Милош Войнович, Костич все пак

предпочита да разглежда персонажа като реално съществувал. Като превежда от арумънски думата „копил“⁸, която означавала „войник, герой“, той стига до заключението, че Милош произхожда от римско-влашки или тракийско-албански субстрат. (Mihaljcic 1989:95–96)

Паралелно с увереността в реалното съществуване на косовския юнак тече и друг процес – „облагородяване“ на името му. Очевидно недоволни от прекалено примитивната асоциация с кобила, неизвестни „захласнати родолюбци“ през XVIII век пресътворяват героя в „Обилич“.

Че това се случва някъде в началото на XVIII в., свидетелства „Сказание за боя на Косово“, чийто най-ранен препис е от 1715. Това е първият наратив, в който се появява формата „Обилич“ – успоредно с „Кобилич“. (Реджеп 1990:87)

В бугарщиците от същото време формата „Кобилич“ остава, макар вече да е подложена на съмнение: В свадата между дъщерите на Лазар жената на Вук се подиграва с името на Милош, когото „кобила е родила“, а жената на Милош ѝ отвръща, че „тая кобила до два вълка (Вука) ще прескочи и с копито ще им избие зъбите“. (Пантић 1978:27)

Обилич (Обилович) се появява в бугарщица, записана от Аврам Милетич през 1779. (Mihaljcic 1989:129)

В Тронешкия родослов от края на XVIII в. и в записите на Вук Караджич Милош вече е категорично „Обилич“.⁹

Още в XVIII в. се появява и първото „обяснение“ на метаморфозата. То принадлежи на Качич-Миошич:

„Великият витяз Милош Кобилич – пише той – който уби цар Мурад на Косово поле, в старо време се казвал Обилич, но бил наречен Кобилич от Вук Бранкович, който го ненавиждал.“ (по Михальчић 1989, Јунаци...:39–40)

„Обяснението“ на Вук Караджич е доста по-пространно:

Цар Стефан се разходжал из планината Цер. Под едно дърво намерил заспало овчарче, от чийто дъх клоните се движели. Детето оставило брадвата си забита в един дънер. Нито царят, нито благородниците от свитата му успели да извадят брадвата, колкото и да се мъчили. Тогава събудили детето, което с лекота извадило брадвата, подбрало овцете и се прибрало вкъщи. Царят и неговите хора го последвали. Заварили майка му да меси хляб. Дяската ѝ гърда била заметната на лявото рамо, а лявата – на дясното. Детето – макар и големичко – сучело от двете едновременно. Царят, удивен, възкликнал: „Обилна майка, обилен юнак родила!“ Взел Милош в двореца и там го кръстил Обилич. (Mihaljcic 1989:97–98)

---

⁸ На албански тя означава просто „момче“.

⁹ Интересно е, че във вариантите, записани в България (сбирките и на Качановски, и на Ватев), формата на името е неизменно „Кобилич“. (Качановский 1882:№ 176, 177, БНТ, 3 1961:174–177)

След Вук формата „Обилич“ става норма – макар понякога самите певци да се възмущавали от промяната в името. За такъв един певец, извънредно недоволен, че царят покръстил Милош като Обилич („той се казвал Кобилич, защото нямал ни баща, ни майка, а го е родила кобила“), съобщава Раде Михальчич в „Юнаците от косовската легенда“. (Михальчич 1989, Юнаци...:44)

А през последната четвърт на XIX век Сръбското научно дружество забранило на Валтазар Богишич да отпечати една бугарщица, защото отказал да поправи името... (Пантић 1975:364)

3. Цар Иван Шишман

Дори най-детайлното виждане в изворите не може да промени впечатлението за отсъствие на съпротива от страна на българските владетели – в сравнение със сръбските, албанските, влашките и молдовските. Още Петър Ников отбелязва това отсъствие: „Странно впечатление прави, когато четем у турските извори как лесно турските войски преминали недостъпните балкански проходи и се озовали в Северна България. Просто като че ли не е имало защита и укрепления в тия естествено защитени места. Военното дело трябва да е било наистина в голям упадък в тогавашна България, така както и във Византия, та и в другите балкански страни. (Ников 1928:25)

Като повечето балкански владетели, Шишман става васал на султана. Васалитетът е скрепен с брак между Мурад I и сестрата на българския владетел Кера Тамар, с чийто образ обикновено се свързват множество песни за „Мара бяла българка“.¹⁰ Някои автори (Дуйчев 1972:562, Божилов 1994:216) разполагат васалитета през 1371 – при самото възшествие на Шишман на търновския престол или близо до тази дата. Други го датират през 1377 или 1378 (Матанов и Михнева 1988:70, Андреев 1997:88). Ников сочи междинна дата – през 1375. (Ников 1928:21)

Точната дата на договора за васална зависимост няма, впрочем, пряко отношение към преданията за „седемгодишната съпротива“, които някои автори (вж. напр. Матанов и Михнева 1988:68-70, Ангелов 1982:169–170) се стараят да докажат, „измествайки“ васалитета към 1378. Защото Шишман би могъл да се съпротивлява и като васал – примери за отхвърляне или за промяна на васалната зависимост има предостатъчно.

Османските хронисти, които имат към него доста снизходително отношение, го представят именно така: като много непостоянен васал,

---

¹⁰ Вж. по този повод Начов, Н., Мара бяла българка в нашия народен епос, Сб.БАН, кн. 11, С., 1920. Още Успенски (1878) обръща внимание на възможността Кера Тамар да е объркана в песните с Мара Бранкович – дъщерята на Георги Бранкович, дадена за жена на Мурад II. (Начов 1920:12) „Мара бяла българка“ може да е и Мария Кантакузин (дъщеря на император Йоан Кантакузин – първата християнка, омъжена за човек от Османците), от чийто брак с Орхан се ражда Мурад I. (Димитрова, Янакиев 1948:431)

който ту се отмята от дадената дума, ту унизително проси милост. Нешпри разказва как българите няколко пъти уж предавали Силистра, а после се отмятали от задълженията си. (Нешпри 1984:96–97)

Освен османските хронисти, за завоюването на Търновска България пише още Халкокондил (смятан за твърде несигурен източник). Няколко малки бележки – в сръбски и руски източници – свидетелстват за падането на Търново. (Кийл 2005:359) Никъде не става дума за мащабна съпротива, организирана от търновския цар.

Възрожденските „историци“ също не са особено благосклонни към юначеството на Шишман. Паисий, който го поставя в Урвич на Искъра („измествайки“ оттам исторически неизвестния цар Ясен, познат само от песен и предание в Софийско), не споменава никакви негови подвизи.¹¹ Напротив – в крепостта Шишман само „стои“. Дори „с малко войска и търновските велможи преживели тук и се *криели* (к.м. – Е. И.) от турците“. (Паисий 1989:88)

Малко по-„снизходителни“ към търновския цар са анонимният Зографец и Спиридон, които поне му отреждат да е умрял в битка: при София – в единия случай, при Искъра – в другия. (Иванов 1908:171, Спиридон 1992:95)

Рилският компилатор, който през 1825 обединява „историите“ на Паисий и Спиридон и така задава модела, който ще бъде следван от всички преписвачи чак до „Царственика“ на Христати Павлович от 1844, напълно „реабилитира“ образа. При него Шишман се бие не само в Софийско и в Самоков, но дори в Търново:

„Бил ся цар Йоан Шишман за много време с турци из Тернову и по клисури и тврди места. Различна бран и бой било между турци и българии. Бил се в Търново 9 месеца. И тогда побегнал в Средец или София со всеми селенми.“ (Рилска... 1966:115)

Може да се твърди със сигурност, че голямото Шишманово юначество се ражда през 1825 – в Рилската преправка...

Фолклорният персонаж, когото Шишман „измества“ у Паисий – цар Ясен, локализиран предимно в Софийско – също не е очертан като особено юначен. Той, наистина, преследва турците¹², но само за да върне отвлечената си царица, която после убива. В един единствен вариант (БНТ, 3 1961:150), който изглежда най-късен, Ясен погубва турците. Това е също и единственият вариант, в който царицата успява да остане жива или поне не се казва изрично какво е станало с нея...

¹¹ Напълно лишен от юначество е Шишман и при Орбини (Орбини 1983:135), който дори му вменява вината, че е извикал Мурад на помощ срещу брат си Страцимир. Изобщо, пренебрегнатият първороден син е, като че ли, по-симпатичен на „историците“. По-ранните сред тях се занимават повече с враждата между братята, отколкото с „подвизите“ им срещу турците.

¹² В един вариант (СБНУ, IV 1891:64) те не са турци, а „млади делии“ (делии – лудетини – тур.).

Иначе цар Ясен основно „вино пие“ със специална сребърна/златна чаша, която някои разказвачи на преданието дори били виждали... (Иречек, II 1932:378)

Дори в „Откак се е, мила моя майно льо...“ юначеството на царя и на грандиозната му войска не е конкретно изразено. Във всички варианти песента завършва преди самата битка да е започнала. Не ни се съобщава нейният изход. Т.е. тя представлява *подготовка* за юначество, а не самия акт. (Иванов 1959:108, Миладинови 1942:№ 58 и др.)

4. Войводата Гедиян

В някои сравнително късни записи сюжетът на „Откак се е, мила моя майно льо...“ е продължен с историята на младото юначе (Луд гедия, войводата Гедиян), прекъснало сватбата си, за да се отправи към Софийско поле по покана на Шишман. В два варианта от с. Рила (до Рилския манастир) юнакът стига до бойното поле, но битката е свършена – не се казва как. В бележка под линия Качановски отбелязва, че – по думите на певеца: „Този Гедиян бил първият пълководец на българския цар Иван Шишман. Той дошъл на Софийско поле, когато битката с неприятеля била завършена в полза на цар Иван Шишман.“ Така или иначе, при идването на Гедиян Шишман е жив и богато го обдарява за сватбата. (Качановский 1882:№№ 109, 110)

Във вариант от Търново обаче младото юначе заварва войската разпръсната. То изважда сабята си френгия и – на свой ред – разпръсва враговете, които този път се оказват татари. Шишман не участва в юначеството. (СбНУ, XXVI 1912:73–74)

Никъде (както това става в случая с Лазар) не се говори и за негова „небесна победа“...

5. Цар Иван Страцимир

За разлика от Шишман, брат му Страцимир – истинския „последен владетел“ – е споменат в една единствена песен – като сватбар, поканен от Филип Маджарин. Сред останалите гости са сръбският крал Стефан, Савакин Тодор, Момчил юнак, Иван Шишман, Дете Малианче, крал Лазар от Крушица... (Димитрова и Янакиев 1948:419, 429)

Страцимир обаче се оказва главният герой на „продължената история“ у българските възрожденски автори.

При Паисий и анонимния Зографец „Страшимир“ е все още в сянката на брат си Шишман. Като основен юнак го експонира Спиридон, приписвайки му „подвизите“ на Джордже Бранкович (или Джордже Балшич). Затова и неговият последен владетел се нарича само „Георги“.

Следвайки сръбски летописи, Спиридон описва битката при Златица (1443), в която участват Бранкович и Хунияди, като победа на „деспот Георги“. Малко по-надолу „българския цар Георги е изгонен от Видин“... Още по-нататък „благочестивият цар Георги български“ умира от „добра смърт“ през 1457.

Спридон добавя не само „български“ към титулатурата на първообраза, а – където може – и „България“. (Златарски 1899:258–259)

Рилският компилатор не само съчетава Паисий и Спиридон, но добавя и нова „информация“ – по други сръбски летописи. Така, „цар Йоан (Шишман – Е. И.) възкръй Искъра имел манастир Урвич... И велможи терновски ту преживели и крилися от турци. А цар Йоан български изиде на Средец и бися ту 7 лета. И потом приде на Златице. ...паки приде и на Самоков, укрепление ради войски.“

Това отиване в Златица/Самоков е смесено с битката при Чемурлу от 1413, описана подробно в „Житие на Стефан Лазаревич“ от Константин Философ, където обаче става дума за Джордже Бранкович.

„И сражися се турци и болгари. Близ Самоков беше бой сей. И убиша цара Йоана Шишмана на реце Искре в лето 6921 (1413). Потом султан Муса поиде да плени Златица.“

Сега на сцената излиза компилираният между Паисий и Спиридон „Георги-Страшимир“, който убива Муса при Златица през 1421. „И се върна у Видин.“

През 1422 – продължава авторът – Мурад II се качва на трона. В 1433 той тръгва срещу „Георги, царя български“. Георги проси мир.

После Янкула (Хунияди), Скендербег и Георги Страшимир се бият при София. Съпротивата на юначния български цар продължава до 1488. (Рилска... 1966:115–123)

„Царственик“ на Христаки Павлович (1844) прибавя към тези подвизи още: Георги изгонил всички турци от Сърбия, а след това пленил самия Скендербег. После албанският владетел – с помощта на български и черногорски воители – избавил отечеството си. Тогава Мурад „от гнева и ярости“ умрял... Едва султан „Магомед“ и военачалникът му Зинан паша (който преди това „облада Златица“) се изправили срещу Видин и „уловили“ Страшимир през 1459. Видин е доста механично прибавен към отбраната на Самоков (7 месеца) и София (7 години)... (Павлович 1844:66–71)

Павлович, все пак, е по скромнен от рилския компилатор: той поставя „улавянето“ на Страшимир и края на българската държавност не в 1488, а в 1459, което (случайно ли?) съвпада напълно с края на сръбската.

„Навакването“ на съпротива е очевидно.

Въвеждането на „Георги“/„Георги-Страшимир“ е – може би – повлияно от големия авторитет на Паисий. След като гибелта на Шишман е фиксирана от него в теснините около Урвич, всички останали „историци“ – преписвачи или компилатори – се стремят да я разположат около Искъра.¹³ Остава „Страшимир“, който не е посочен от Паисий като загинал, а като избягал във Влахия. Значи – напълно „възможно“ е да му бъдат приписани чужди юначества, ако така ще се „навакса“ българска героика.

---

¹³Изключение прави анонимният Зографец, който категорично сочи гибелта му в София. Това би могло да се използва като косвено доказателство на хипотезата за независимостта на двата текста един от друг.

Подобно „заместване“ на персонажите има и в едно предание, разказано на Качановски през 1879 в Суковския манастир:

Цар Петър (Качановски отбелязал под линия, че името е сбъркано) оставил Видин, стоял 7 години в Ниш, 7 години в Пирот и 7 години в София. Най-накрая избягал в манастира „Седемте престола“ (също не много далеч от Искъра – Е. И.) и оттам се преселил в рая. (Качановский 1882:№ 111)

В „историите“ – от Рилската преправка нататък – е споменат и „княз Владислав, братанец“ на Страшимир, което (вероятно) трябва да ни внуши, че е син на Шишман.

„Княз Владислав, който беше възраст 23 лета, отиде в Доброджа и обсади град Варна... И абие собра (Мурад – Е. И.) 300 000 души войска и отиде в България, срази се в Шумен сос Владислава и нави му и уби го, в лето Господне 1448.“ (Павлович 1844:66–67)

Нататък героят е все Георги-Страшимир...

Темата за „продължаващата история“ очертава една изключително характерна разлика между сръбските и българските наративи: митичната гибел на сръбската държавност, разположена 70 години *преди* действителната, и митичната гибел на българската държавност, разположена 63 (92) години *след* действителната.

В сръбския случай гибелта е изравнена с васалитета – защото „По-добре героична смърт, нежели да живеем в срам“ – според завета на Лазар, произведен от патриарх Данило III. В сръбския случай историята като подчинение (като срам) е зачеркната.

В българския случай гибелта е удължена, но не с агония, а с юначни подвизи. В българския случай историята е до-сътворена заради срама от преждевременния ѝ свършек.

Очертаването на персонажите като юнаци или като жертви зависи не само от жанра на наратива, не само от времето, в което е създаден, дори не само от биографията му (действителна, култова или фолклорна). Често едни и същи (или аналогични) персонажи се проявяват по различен начин в конкретна ситуация и в конкретен мотив. Затова ще проследя динамиката на отношението юнак/жертва в три много характерни – както за сръбските, така и за българските наративи – мотива.

II. Мотиви

1. Чудесните топоси

Чудесните топоси, изобщо, са важни атрибути в битието на епическия герой. Огромните канари, хвърлени от Марко, са разпръснати по цялата южнославянска територия. Специални камъни (по-малки) бележат гигантските му скокове, а от тях скалите остават вдълбани. Там, където стъпва конят му, бликат извори или остават кладенци. Подобни подвизи (но никога – в същия размер) извършват Рельо Шестокрило или Дете Голомеше. (БНТ, 11 1963:104–106)

Именно тези топоси, най-често конкретно локализирани, уплътняват „истинността“ на преданията, защото могат – за разлика от сабята, коня или ризницата на юнака – да бъдат *показани*.

Най-близо до тази юнашка традиция е цар Ясен от крепостта Урвич, който:

„Дека си рипна сас коню,
Изврела вода студена,
Направи три кладенци.“ (СБНУ, П1890:81–82)

Чудесното действие на Ясен не е съпътствано от гибел. С това той напълно се вписва в реда на „чисто“ епическите персонажи с юнашките им подвизи. Историческите персонажи, както ще видим след малко, имат друг тип поведение.

В реда на епическите юнаци се нарежда и Милош, чиито чудесни скокове са отбелязани в немалко предания. Самият Вук Караджич споменава „Милошово скакалище“ при Ядра, под Гнилье – „родния край“ на Милош, според други предания. Вук дори лично видял четирите камъка, които отбелязвали стъпките на бягащия юнак. Това се случило, след като пробол Мурад и побягнал назад. За беда, копието, с което си помагал при скачането, се счупило и затова бил заловен. Същото се разказва и в Босна, над Дрина. (Лома 2002:226)

Юначеството на чудесните скокове не може да се обезцени от бягането или от залавянето на героя. Самото бягане чрез чудесни скокове създава внушение за юнак, а не – за жертва.

Внушението на чудесните топоси, очертаващи последните мигове на Шишман, е доста различно.

В южната част на Самоков, до левия бряг на Искъра има седем извора, наречени „Цареви кладенци“. Според един от вариантите на преданието, те се образували от седемте рани на царя – където капнала повече кръв, станал по-голям извор. В друг вариант, отсечената глава на царя подскочила седем пъти и на местата, където докоснала земята, бликнали седем извора. (БНТ,11 1963:117–118)

Епическата традиция в „обяснението“ на чудесните топоси е спазена, но липсва юначество. Царят, дал името на „Царевите кладенци“, е типична жертва.

В същия семантичен ред стои и Лазар в единственото предание (записано от Бранислав Нушич след присъединяването на Косово към Сърбия), където образът му на жертва и мъченик се свързва с някакъв чудесен топос. Това е един камък в двора на Пириназ джамия в Прищина, от който избива прясна вода. Вярва се, че именно под този камък е скрита отсечената глава на сръбския княз. (Нушич 1986:210)

И така: в типичните епически мотиви юначеството е „отредено“ за епическите герои, а историческите остават в позицията на жертви. Чудесните топоси са произвеждани от епическите персонажи чрез юначено, а от историческите – чрез жертвено поведение.

Нарекох мотива за чудесните топоси епически, защото е универсален – нещата се случват с *много и различни* персонажи в *много и различни* ситуации. Сега ще проследя други два мотива, в които нещата се случват с *конкретни* персонажи в *конкретни* ситуации. Затова ще си позволя да ги нарека „исторически“ – с пълното съзнание за същинската им неисторичност.

2. Закъснелия юнак

Един от най-често срещаните – и в сръбските, и в българските наративи – мотив е мотивът за закъснелия юнак. Именно неговият образ бележи различния начин, по който сърбите и българите мислят поражението/победата. Пристигането на „важния“ юнак на бойното поле – чак когато битката е свършила – може да бъде оправдание за поражението. Така е интерпретиран мотивът в сръбските наративи. Освен предателството (на Бранкович, на жената, на бабата), закъснението на поредния Лазаров зет Джордже Балшич се сочи от преданията като причина за изгубената битка.

В една от първите записани бугарщици закъснелият юнак е Бушич Степан, който се притеснява, че ще изостане от Лазар, от унгарските господа и от братята Юговичи. (Косовска... 1987:124)

В записаната от Вук десетсрична песен юнакът вече е надарен с „историческо потекло“: в Мушич Стеван трябва да бъде припознат синът на Лазаровата сестра Драгана и челника Муса. Стеван пристига на Косово, когато всичко е загубено. Но въпреки това влиза в (някаква?) битка и загива. (Deretic:3)

Всички сръбски варианти говорят за безусловно поражение.

Съвсем не е така с българските – дори, когато става дума все за боя на Косово. В песента „Васоевик Стево на Косово“, записана в началото на XX в. в Брезник, закъснелият юнак изживява всички перипетии на събратята си от сръбските варианти: среща Косовската девойка и Павле Орлович, вижда кървавата река, влачеща калпаци. Разказват му как Лазар къдне него и Вук Бранкович, задето закъснели за битката и станали причина тя да бъде изгубена.

Накрая среща самия Лазар (жив!), който го съветва да вземе Вук Бранкович и да отиде на Косово.

Финалът е твърде неочакван:

„Стево скочи на нозе юнашки,
Укачи се на коня крилата
И сас нъга слуга Воистина,
И сас нъга Вуковике Бранко.
На Косово конъи нагонише
И сас конъи турци нагонише.
И тогай се умири Сърбия.“ (БНТ, 3 1961:185)

Песента е уникална – не само защото „предателят“ Вук е описан като герой, но и защото само тук Косовската битка се интерпретира като победа на „нашите“.

За разлика от събратята си в сръбските варианти, които закъсняват по някаква тяхна си (най-често е замесена жена) вина, Васоевик Стево е невинен – живее по-далеч от останалите... Невинни са също младото юначе/Луд Гидия/войводата Гедиян и в песните, описващи битката на Софийско поле. Те не само се отзовават веднага на царската заповед, но и оставят „булче под венчило“. (Качановский 1882:№ 109, СБНУ, XXVI 1912:73) Във всички варианти – независимо дали „закъснелият юнак“ участва или не участва в битката – тя неизменно завършва с победа.

Мотивът за „закъснелия юнак“ описва една категорична тенденция: оправдаване на поражението чрез закъснението на юнака – в сръбския случай – и съчиняване на победа – в българския.

3. „Кон до коня, юнак до юнака“

В същата тенденция се вписва и „количественото измерение“ на юначеството: описанието на войската – нейната многобройност и сила. Метафоричен израз на това измерение е мотивът „Кон до коня, юнак до юнака“, който – в българския вариант – се отнася, разбира се, за войската на Шишман.

Интересно е да се проследи как същият мотив се изменя в сръбските наративи.

Един от най-ранните текстове – Надписът върху мраморния стълб на Косово – описва „нашата“ войска така:

Юнаци храбри, юнаци добри,
Юнаци – истински – по реч и по дело,
Които блестите като сияйни звезди,
Които сте изпъстрени с всички цветове на земята,
Облечени в злато, със скъпоценни камъни украсени.
И силни коне – избрани и златоседлани,
На тях – конници предивни и красиви,
Родовити и славни. (Srednjevekovne...:33)

В Надписа „нашата“ войска е „безбройно множество“. За „тяхната“ не се съобщава нищо.

В един от предполагаемо ранните анонимни култови текстове – „Житие на свети княз Лазар“ – се казва, че „ние“ спрямо „тях“ бяхме „като малка рекичка при морето“. (Srednjevekovne...20)

Нешри пък твърди обратното – че Мурад бил уплашен от огромната войска на неверниците, която два пъти надхвърляла собствената му. (Нешри 1984:108)

По повод числеността на войските Нешри описва посещението на един Лазаров пратеник при султана: Пратеникът (няма име) първоначално се изплашил от стройната турска войска, но после се оборавил и заявил: „...нашата е десет пъти колкото твоята“. Когато се върнал при Лазар, той докладвал: „...войската на турците не е такава, каквато я описват. Видях техните оръжия. Не трябва да се страхуваме. Нашата войска е три пъти колкото тяхната.“ (Нешри 1984:104, 106)

Този разказ на Нешри от края на XV в. се появява повече от два века по-късно – съвсем леко, но симптоматично преиначен – в „Боя на княз Лазар“ от анонимния перастчанин и в „Сказание за боя на Косово“. В „Боя на княз Лазар“ пратеникът при султана е назван – това е побратимът на Милош Милан Топлица. Когато се връща от вражеския стан и разказва колко страшна е турската сила, Милош го съветва да скрие това от княза – да не би да се уплаши. Оттук нататък „щаденето“¹⁴ на Лазар се превръща в основна грижа на двамата юнаци: в края на краищата Милан съобщава, че „царската сила е голяма на брой, но всички там са сиромаси – ни знаят да ходят, ни да се бият, всичките са аджамии, дошли са само да се наядат“. (по Пантић 1978:43)

В „Сказанието“ Милош (споменаван ту като Кобилич, ту като Обилич) съветва Милан с почти същите думи – „оная“ войска трябва да бъде описана пред Лазар като „сиромаси, аджамии, будали, дошли са само с хляб да се наядат“... (по Пантић 1978:43)

Самият Милан обаче – когато първоначално разказва колко тя е страховита – използва мотива „Кон до коня, юнак до юнака“. (по Реджеп 1990:89)

В песента, записана от Вук един век след мелодрамата и „Сказанието“, пратеникът е другият побратим на Милош – Иван Косанчич. Тя така се и нарича – „Косанчич Иван ходи при турците“. Там Иван разказва на Милош за войската на султана, която вече не е „*тяхната*“, а „*турската*“ войска:

„Кон до коня, юнак до юнака,
Копията им като черна гора,
Байраците им като облаци,
Чадърите им като снегове.“

Нататък се разказва за „щаденето“ на княза, който ще се уплаши, затова трябва да му се съобщи, че турската войска е само от „стари ходжи и хаджии, никога бой невиджали, тръгнали само с хляб да се нахранят...“ Вуковият певец добавя още, че цялата турска войска се е поболяла – хората от сърце, а конете от „конска сакатост“. (Српске.../kosancicivan.htm)

И така: в сръбските наративи многочислената войска, описана като „кон до коня, юнак до юнака“, е „*тяхната*“ или „*турската*“ войска – в зависимост от времето, когато съответният наратив се появява. Очевидно е, че огромната сила на врага е задължителна – тя трябва да оправдае *поражението*. Естествено е и най-големите юнаци – „юнаци

---

¹⁴ В една песен за Косовския бой, записана от Качановски в Дупница, Милош направо обвинява Лазар в страхливост:

„Оти Лазар те се уплаши,
те на турци земята предаде,
те и верата потурчи. ... (Качановский 1882:№ 177)

храбри, юнаци добри, юнаци – истински – по реч и по дело“ – да се превърнат в жертви пред толкова голяма сила. Дори, ако военачалник и воини *сами* са избрали небесната победа и земното поражение, единствено огромната вража сила ще направи това поражение достойно.

Българската песен, която – единствена, макар и в много различни варианти – съдържа мотива „кон до коня, юнак до юнака“, описва с него „*своята*“ войска. Очевидният предводител е Шишман, а боят е за „Христово име“.

Чрез числеността на войската („*тяхната*“) – сръбските наративи оправдават земното поражение и подчертават небесната победа. Чрез числеността на войската („*нашата*“) – българските загатват, оставят да се предполага някаква земна победа. Каквито и да било отношения с небесното липсват.

Чрез числеността на войската („*тяхната*“) – сръбските наративи „наваксват“ достойнство в поражението на една действителна битка. Чрез числеността на войската („*нашата*“) – българските „наваксват“ не само предполагаема победа, но и самата действителност на битката.

И двата „исторически“ мотива, които разгледах, се вписват в един и същ идентификационен код.

Освен „наваксването“, в „историческите“ мотиви се проявява отчетливо една друга специфика: диференцирането на персонажите като юнаци и като жертви вече не става по линията епическо/историческо, както беше при епическите мотиви, а по *национална* линия. Вече не законите на жанра или личните биографии на персонажите ги определят като юнаци или като жертви, а *националната* необходимост от един или друг тип идентификация. В случая „Сърбия“ „историческите“ мотиви осигуряват достойнство в поражението, в случая „България“ – една несъстояла се победа.

Литература

Извори:

- Българско народно творчество, Т. 1, Юнашки песни, С., 1961, Т. 3, Исторически песни, С., 1961, Т. 11, Народни предания и легенди, С., 1963.
- Герлах, С., Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград, С., 1976.
- Иванов, Й., Български старини из Македония, С., 1908.
- Иречек, К., Български дневник, т. II, Пловдив, 1932.
- Качановский, В. В., Памятники болгарского народного творчества, С.-П., 1882.
- Косовска битка. Мит, легенда, стварност, Београд, 1987.
- Миладинови, Д. и К., Български народни песни, С., 1942.
- Начов, Н., Мара бяла българка в нашия народен епос, Сб. БАН, кн. 11, С., 1920.
- Нешри, М., Огледало на света, С., 1984.
- Нушич, Б., Косово – опис земље и народа, Београд, 1986.
- Олеснишки, А., Турски извори о косовској бици, Гласник СНД, XIV, 1934.
- Орбин, М., Кралевство Словена, Београд, 1968.
- Орбини, М., Царството на славяните 1601, С., 1983.
- Павловић, Д., Р. Маринковић, Из наше книжевности феодалног доба, Сарајево, 1959.
- Павлович, Х., Царственик или История болгарская, Буда, 1844.
- Паисий Хилендарски, Славянобългарска история, С., 1989.
- Рилска преправка на История славянобългарская, С., 1966
- Спиридон, История во кратце о болгарском народе славенском, С., 1992, Фототипно издание.
- Српске народне песме. UziceNET, <http://deseterac.uzice.net>
- Касић Миосић, А., Razgovor ugodni naroda slovinskog, Zagreb, 1946.
- Srednjevekovni srpski spisi o Kosovu, www.kosovo.com/sk/rastko-kosovo/istorija/spisi-o-kosovu.html

Изследвания:

- Ангелов, П., Българи и сърби в борбата срещу османските нашественици, В: България и Балканите (681–1981), С., 1982.
- Андреев, Й., История на Второто българско царство, Велико Търново, 1997.
- Андреев, Й., България през втората четвърт на XIV век, С., 1993.
- Батаковић, Д., Значај косовског преданья у одржанью српског народа на Косово и Метохији у XIX веку, У: Косовска битка 1389 године и њене последице, Београд, 1991.
- Божилков, И., Фамилията на Асеновци (1186-1460). Генеалогия и просопография, С., 1994.
- Викърс, М., Между сърби и албанци. История на Косово., С., 2000.
- Димитрова, А. и М. Янакиев, Предания за исторически лица в българските народни умотворения, Известия на семинара по славянска филология при Университета в София, кн. VIII–IX за 1941–1941, С., 1948.

- Дуйчев, И., От Черномен до Косово поле, В: Българско средновековие, С., 1972.
- Дуйчев, И., Рилският светец, С., 1947.
- Златарски, В., Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история, С., 1899.
- Иванов, Й., Български народни песни, С., 1959.
- Казер, К., За значението на историческия капитал в сръбското общество, В: Дарове и съкровища. Духовна приемственост на Балканите, Благоевград, 1998.
- Кийл, М., Хора и селища в България през османския период, С., 2005.
- Лалков, М., Споменът за владетеля – забрава или реалност. 1396–1918, В: Дарове и съкровища. Духовна приемственост на Балканите, Благоевград, 1998.
- Лома, А., Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике, Београд, 2002.
- Матанов, Хр., Р. Михнева, От Галиполи до Лепанто, С., 1988.
- Михальчић, Р., Јунаци косовске легенде, Београд, 1989.
- Михальчић, Р., Лазар Хребельанович. Историја, култ, преданье, Београд, 1989.
- Ников, П., Турското завоевание на България и съдбата на последните Шишмановци, Българска историческа библиотека, год. I, кн. 1, 1928.
- Новаковић, С., Срби и турци в XIV и XV веке, Београд, 1893.
- Пантић, М., Кнез Лазар и косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске, У: Из књижевне прошлости – студије и огледи, Београд, 1978.
- Реджеп, Ј., Косовска легенда и Прича о боју косовском, У: Косовска битка 1389 године и њене последице, Београд, 1991.
- Deretic, J., Klasicna redakcija narodne epike, U: Kratka istorija srpske knjizevnosti, www.rastko.org
- Михалјсич, Р., The Battle of Kosovo in History and Popular Tradition, Beograd, 1989.
- Popovic, M., Vidovdan i casni krst, Beograd, 1998.